

เสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยาม
เพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริง

The Strengthening of the value of Thailand 4.0 to develop the wealth security
and sustainable in the Thai Society 4.0 actually by
the Buddhist Dhamma Niyamma

สมเกียรติ ไชยภูมิ* พระครูศรีปริยัติคุณาภรณ์* ทองใบ อีรณันท์ทางกูร*
พระบุญเสริม จันทักดี* กรุณา มธุลaprangsana*

Somkiet Chaiyapoom* Phrakhruparittakunaphorn* Thongbai Dhiranandankura*

Phra Boonserm Janpakdee* Karuna Mathulaprangsana*

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย*

Mahamakut Buddhist University*

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริง เป็นโครงการวิจัยชุดที่ประกอบด้วยโครงการวิจัยย่อย 3 โครงการ คือ (1) วิเคราะห์คุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยาม เพื่อให้ทราบว่าทำให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริงได้หรือไม่ (2) ประเมินผลการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริง และ (3) รูปแบบการใช้หุ่นยนต์ที่ไม่แย่งงานมนุษย์ในไทยแลนด์ 4.0 ตามแนวพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพที่เน้นวิธีวิจัยทางเอกสาร โดยศึกษาจากพระไตรปิฎก เอกสารที่เกี่ยวข้อง และผลงานของผู้รู้ทางพระพุทธศาสนาพร้อมกับการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ทรงคุณวุฒิที่เกี่ยวข้อง ผลการวิจัยพบว่า 1) จุดบกพร่องในแผนพัฒนาประเทศไทย 4.0 คือ การยึดโยงอยู่กับวิทยาศาสตร์แบบดั้งเดิมของนิเวศและเดสคอปส์มีลักษณะแยกส่วน เป็นพื้นฐานที่ทำให้ระบบเศรษฐกิจและการเมืองมีความสุดโต่งไปทางด้านใดด้านหนึ่ง เป็นผลให้เกิดความเหลื่อมล้ำมากขึ้นเรื่อย ๆ ตามการพัฒนาของเทคโนโลยีที่เพิ่มขึ้น 2) พุทธธรรมที่แก้ไขจุดบกพร่องในแผนพัฒนาประเทศไทย 4.0 คือ พุทธธรรมนิยาม ที่เป็น “อริยมรรคมีองค์แปด” ได้แก่ หลักปฏิบัติที่ถูกต้องดีงามและประเสริฐ ซึ่งสอดคล้องกับวิทยาศาสตร์ยุคใหม่ที่ถูกสังเคราะห์และตีความเป็น ทฤษฎีสามสมดุล เพื่อใช้สำหรับเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 3) หลักการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริง คือ การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของแผนพัฒนาประเทศไทย 4.0 จากการที่อิงกับวิทยาศาสตร์แบบดั้งเดิม ไปเป็นวิทยาศาสตร์ยุคใหม่ที่เห็นว่าสรรพสิ่งมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกันแบบองค์รวม ทำให้เกิดนวัตกรรมทางสังคมในรูปแบบใหม่ จากการที่เน้นการแข่งขันและแย่งชิง ไปเป็นความร่วมมือและเกื้อกูลกัน ตั้งแต่ระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคตลอดไปจนถึงนายจ้างกับลูกจ้าง หรือรัฐบาลกับประชาชน เกิดนวัตกรรมทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง จากการตลาดแบบพหุเล็งระบบเศรษฐกิจแบบควอนตัม ตลอดจนถึงการเมืองแบบพหุเล็ง

คำสำคัญ: เสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 พุทธธรรมนิยาม ทฤษฎีสามสมดุล

Abstract

This article is to present the Strengthening of the value of Thailand 4.0 to develop the wealth security and sustainable in the Thai Society 4.0 actually by the Buddhist Dharma Niyamma. This research was an integrated research plan including 3 sub-project researches as follows; (1) The analysis of the value of Thailand 4.0 to develop the wealth security and sustainable in the Thai Society 4.0 actually or not by the Buddhist Dharma Niyamma, (2) The Evaluation of the Strengthening of the value of Thailand 4.0 to develop the wealth security and sustainable in the Thai Society 4.0 actually by the Buddhist Dhamma Niyamma and (3) The Model of Robot Applications without the replacement of the human careers in Thailand 4.0 according to the Buddhist Doctrines, and a qualitative study, focused on the documentary studies, mainly in the Tipitaka, the relating documentaries and the Buddhist scholars' works together with in-depth interviews with relevant experts. The results of the research are found as follows: 1) The flaws in the Thailand 4.0 developing plan was a development plan connecting to the traditional science of Newton and Descartes that causes the economic and political systems to be extreme to one side with the more growing inequality as the more increasing development of technology. 2) The Buddhist Dharma to correct the flaws in the Thailand 4.0 developing plan was the Buddhist Dharma Niyamma called "Eightfold Noble Path" being as the correct and sublime principles corresponding to the modern science. In order to avoid the extreme practice we had to select the Eightfold Noble Path interpreting and synthesizing as "Three Equilibrium Theory" for strengthening of the value of Thailand 4.0. 3) The Strengthening Principle of the value of Thailand 4.0 to develop the wealth security and sustainable in the Thai Society 4.0 actually by the Buddhist Dharma Niyamma was the implementation of the Three Equilibrium Theory to strengthen the value of Thailand 4.0 by changing the paradigm of the Thailand 4.0 developing plan from connecting to the traditional science to be the modern science with the relationship of everything as the holistic characteristic to develop many new forms of the social innovation from focusing on competition and usurpation to cooperation and collaboration, from between producers and consumers, to employers and employees or government and people resulting in both economic and political innovation including cultured marketing, quantum economy as well as cultured politics.

Keywords: Buddhist Dharma Niyamma, Three Equilibrium, Thailand 4.0

บทนำ

เนื้อหาสาระของไทยแลนด์ 4.0 จะเห็นว่ารากฐานของวิสัยทัศน์ในการพัฒนาประเทศของรัฐบาลยังคงเป็นการมอง “การพัฒนาแบบเส้นตรง” โดยมีการจำแนกขั้นตอนการพัฒนาเศรษฐกิจไทยเป็น 4 ยุคยุคแรกคือ เกษตรและหัตถกรรมซึ่งถูกเรียกว่า ยุค 1.0 (เคลาส์ ชาวบ, 2561:17) ต่อมาเป็นยุคอุตสาหกรรมเบาเรียกว่า 2.0

ถัดจากนั้นเป็นยุคอุตสาหกรรมที่มีความซับซ้อน เรียกว่า 3.0 และยุคอุตสาหกรรมที่ใช้เทคโนโลยีระดับสูงและนวัตกรรม เรียกว่า 4.0 ตามลำดับ ดูเหมือนว่ารัฐบาลมีความมุ่งมั่นอย่างมากที่จะขับเคลื่อนให้ประเทศไทยพัฒนาเป็นไทยแลนด์ 4.0 โดยหวังว่าระบบเศรษฐกิจฐานเทคโนโลยีและนวัตกรรมจะเป็นพลังในการสร้างรายได้ให้แก่ประเทศจนสามารถหลุดพ้นจากประเทศที่ตกอยู่ในกับดักรายได้ปานกลาง ไปสู่ประเทศที่มีรายได้สูง ซึ่งในท้ายที่สุดก็จะสร้างความมั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืนแก่ประเทศต่อไป อย่างไรก็ตามวิถีคิดการพัฒนาแบบเส้นตรง ซึ่งเป็นกรอบความคิดและการใช้เหตุผลแบบตะวันตก การเน้นความก้าวหน้าทางวัตถุ การใช้วิทยาศาสตร์อย่างเข้มข้น และการใช้เทคโนโลยีและนวัตกรรม ที่ใช้เป็นรากฐานของไทยแลนด์ 4.0 นั้นดูเหมือนไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคมไทยมากนัก อีกทั้งการคิดว่าประเทศไทยในปัจจุบันตกอยู่ในกับดักของรายได้ปานกลางนั้น ก็เป็นมายาคติอีกแบบหนึ่งที่ไปรับมาจากตะวันตกเช่นเดียวกัน ความคิดและความเชื่อของคนในสังคมไทยได้รับอิทธิพลอย่างลึกซึ้งจากศาสนาพุทธ ซึ่งมี “วิถีคิดการพัฒนาเป็นแบบวัฏจักร” อันได้แก่ หลักเหตุผลที่ว่า การเกิด แก่ เจ็บ ตาย และการเกิดใหม่วนเวียนในสังสารวัฏอุบัติขึ้นครั้งแล้วครั้งเล่าหลายภพหลายชาติจนกว่าสามารถปฏิบัติจิตให้บรรลุนิพพานจึงจะหลุดพ้นจากเหตุผลเชิงวัฏจักรเช่นนี้ได้ อีกทั้งยังมีหลักคิด การมองสรรพสิ่งเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ อันได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (ขุ.ธ. 25/30/51) ซึ่งก่อให้เกิดสภาพจิตใจที่รู้จักปล่อยวาง ไม่ยึดติดกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งมากเกินไป ดังที่เรามักจะพูดว่า “ไม่เป็นไร” อยู่เสมอ เมื่อเผชิญกับสิ่งที่ไม่เป็นไปตามที่เราคาดหวัง เพราะเรามีจิตวิญญาณที่ฝังลึกอยู่อย่างหนึ่งว่า เราว่าสรรพสิ่งมันเป็นของมันอย่างนั้นเอง เราจึงปล่อยวาง ไม่ไปยึดติดกับมัน และพร้อมจะแบ่งปันแก่กันและกัน อยู่กันแบบถ้อยทีถ้อยอาศัย เน้นค่านิยมเกื้อกูลซึ่งและกัน โดยไม่เน้นค่านิยมเรื่องการแข่งขัน (พิชาย รัตนดิลก ณ ภูเก็ต, [https://mgronline.com/daily/detail/96000000740962/\[23](https://mgronline.com/daily/detail/96000000740962/[23) เมษายน 2562])

คณะผู้วิจัยมีความเห็นสอดคล้องกับ พิชาย รัตนดิลก ณ ภูเก็ต ที่เห็นว่าประเทศไทย 4.0 มีจุดบกพร่องที่สำคัญ คือ การเป็นแผนพัฒนาที่มีโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐศาสตร์ที่ยึดโยงอยู่กับวิทยาศาสตร์แบบกลไกแยกส่วนของนิวตันและเดส์คาร์ทซึ่งเป็นวิทยาศาสตร์ที่อาศัยข้อมูลที่เข้าสู่ความรู้ของมนุษย์ทางอินทรีย์ 5 หรือทวาร 5 (ส.ม. 19/843-900/256-271) และโดยเฉพาะที่สำคัญ คือ ทางจักขุนทรีย์ หรือจักขุทวาร ทั้งนี้โดยได้ผ่านกระบวนการปรุงแต่งของจิตแล้ว และนักวิทยาศาสตร์ทั่วไปไม่ได้เฉลียวใจวิเคราะห์ให้ชัดเจนก่อนนำมาเป็นข้อมูลเริ่มต้น ในการคาดคะเนตั้งสมมติฐานทฤษฎี ข้อมูลของวิทยาศาสตร์จึงเป็นบัญญัติสมมติที่จิตสร้างขึ้น จากการกระตุ้นของธรรมชาติแท้จริงภายนอก เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วการนำข้อมูลเหล่านั้นไปวิเคราะห์คาดคะเน อย่างไรก็ไม่นำไปสู่ความจริงแท้หรือสัจธรรมได้ นอกจากจะเป็นเพียงความรู้เรื่องโลกอันเป็นเพียงเงาของความจริงตามคำกล่าวของเอ็ดดิงตัน นั่นเอง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2556: 124) ดังนั้น ประเทศไทย 4.0 ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานวิทยาศาสตร์แบบกลไกที่พัฒนาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบบริโภคนิยมที่ทราบกันดีแล้วว่าจะก่อให้เกิดปัญหาสังคมและสิ่งแวดล้อมโดยเฉพาะปัญหาโลกร้อนที่ไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยวิธีการเดิม ๆ ได้อีกต่อไปแล้ว ด้วยเหตุนี้คณะผู้วิจัยจึงมีความสนใจทำงานวิจัย เรื่อง “เสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อทำให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริง” โดย พุทธธรรมนิยาม เป็นกฎธรรมชาติที่เหนือกฎทั้งปวงไม่เปลี่ยนแปลงตามกาลเวลาที่ได้ถูกสังเคราะห์และตีความเพื่อเป็นหลักปฏิบัติในทางโลก ได้แก่ ทฤษฎีสามสมดุล หรือทฤษฎีสอดคล้องสมดุลบริโภค และสมดุลผลประโยชน์ที่เกิดจากการผลิตและการบริโภค (สมเกียรติ ไชยภูมิ, 2558: 103-104) ที่สอดคล้องกับหลักธรรมที่ใช้ในการบริหารจัดการประเทศทั้งหมดที่เป็นธรรมาธิปไตย แต่แย้งกับระบบการแข่งขันเสรีที่เป็นหลักการสำคัญของสังคมบริโภคนิยมที่บุคคลสามารถประกอบธุรกิจที่แสวงหากำไรอย่างไร้ขีดจำกัด ด้วยเหตุนี้ประเทศไทย 4.0 จึงไม่สามารถทำให้สังคมไทย

บรรลุปเป้าหมายสำคัญ คือ มั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนได้ ถ้าไม่ปรับเปลี่ยนหลักการให้สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ ซึ่งสามารถทำได้โดยการปฏิบัติตามทฤษฎีสามสมดุลงานที่สอดคล้องกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง และเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตของสังคมโลกตามหลักอริยมรรคมีองค์แปด

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริง

วิธีดำเนินการวิจัย

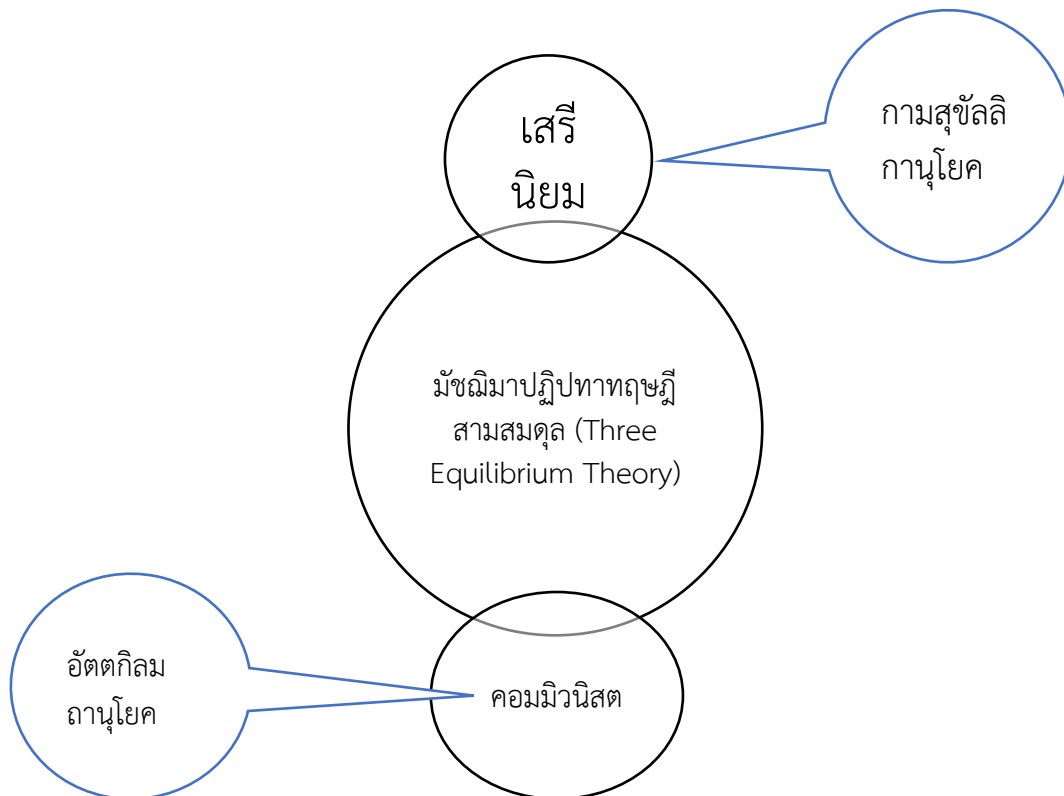
การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมุ่งศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) คือ พระไตรปิฎกและอรรถกถา และข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) คือ คัมภีร์ข้อมูลจากวารสาร เอกสารต่าง ๆ ซึ่งเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน (Documentary Research) และข้อมูลจากสื่ออินเทอร์เน็ต ทั้งในส่วนที่เป็นแนวคิด ทฤษฎี และการนำไปใช้ปฏิบัติที่เกี่ยวกับการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริง ด้วยบทบาทของทฤษฎีสามสมดุลงานที่ถูกต้องและสังเคราะห์จากพุทธธรรมนิยาม ได้แก่ อริยมรรคมีองค์แปด จึงได้ทำวิจัยชุดที่ประกอบด้วยโครงการวิจัยย่อย 3 โครงการ คือ (1) วิเคราะห์คุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยาม เพื่อให้ทราบว่าจะทำให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริงได้หรือไม่ (2) ประเมินผลการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริง และ (3) รูปแบบการใช้หุ่นยนต์ที่ไม่แย่งงานมนุษย์ในไทยแลนด์ 4.0 ตามแนวพระพุทธศาสนา

ผลการวิจัย

งานวิจัย เรื่อง เสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริง ประเทศไทย 4.0 เป็นแผนพัฒนาประเทศที่รองรับการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่จากการปฏิวัติอุตสาหกรรมครั้งที่ 4 ที่จะส่งผลกระทบต่อผู้คนทั่วโลกอย่างไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน เป็นความท้าทายที่เหล่านักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญทั้งหลายยังไม่มีคำตอบสำหรับความท้าทายที่สำคัญ 3 ประการ ได้แก่ (1) การจัดสรรผลประโยชน์ที่เกิดจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมดังกล่าวแก่ผู้คนทั่วโลกอย่างเท่าเทียมกัน (2) ปัญหาสิ่งแวดล้อมโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาวะโลกร้อน (3) ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์จากความท้าทายของหุ่นยนต์และปัญญาประดิษฐ์ (เคลาส์ ขวบ, 2561:15-16) ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของยูวัล โนอาห์ แฮรารี ที่ได้รวบรวมความท้าทายออกมาเป็นหนังสือ ชื่อ “21 บทเรียนสำหรับศตวรรษที่ 21” ที่ระบุว่า “ทราบกระทั่งปัจจุบัน คติธรรมสมัยใหม่ ผู้เชี่ยวชาญด้านวิทยาศาสตร์ และรัฐบาลแห่งชาติต่าง ๆ ล้วนล้มเหลวที่จะสร้างวิสัยทัศน์ที่ใช้การได้สำหรับอนาคตของมนุษยชาติ” (ยูวัล โนอาห์ แฮรารี, 2562: 185) จนกระทั่งเขาต้องเสนอแนะให้ต้องกลับไปศึกษาหลักธรรมคำสอนและขนบธรรมเนียมทางศาสนาที่ดีของมนุษยชาติว่า

อาจเป็นไปได้ที่คำตอบที่ยังคงแทรกอยู่ตามหน้าคัมภีร์ไบเบิล (Bible) อัลกุรอาน (Quran) หรือพระเวท (Vedas) ที่รอคอยให้พวกเราทุกคนสามารถค้นพบได้หรือไม่ (ยูวัล โนอาห์ แฮรารี, 2562: 185) ตอนนี้เราไม่มีเวลาเหลือแล้ว สิ่งที่เราจะตัดสินใจในอีกไม่กี่ปีข้างหน้าจะเป็นตัวกำหนดอนาคตของชีวิตมนุษย์ทั้งมวล ถ้าคน

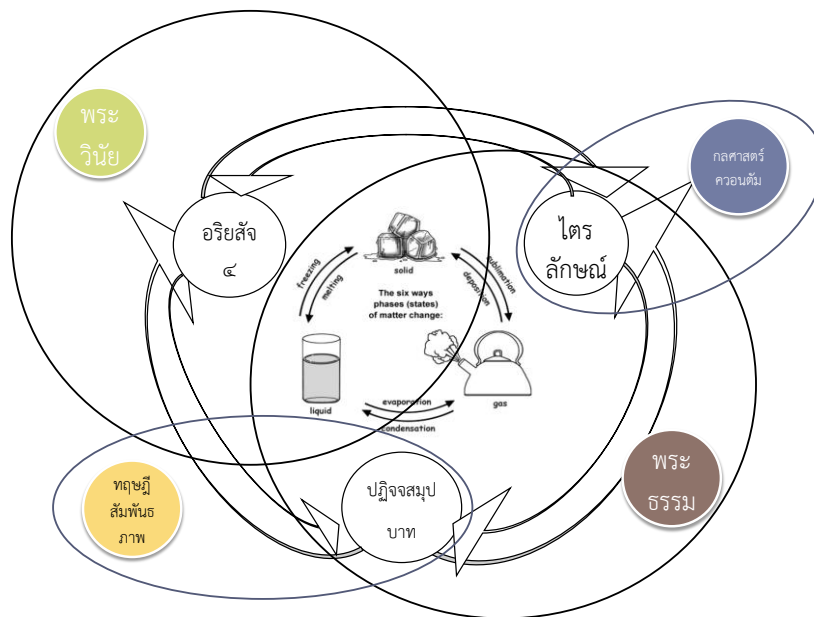
รุ่นเรานี้ขาดมุมมอง ที่ยังรู้ถึงจักรวาล พวกเขาจะตัดสินใจชีวิตอนาคตด้วยการเดาสุ่ม (ยูวัล โนอาห์ แฮรารี, 2562: 348) ขณะที่รอคำตอบจากคัมภีร์ทั้งหลายดังกล่าว คณะผู้วิจัยขอเสนอคำตอบที่เป็น “พุทธธรรมนิยาม” ที่ถูกตีความและสังเคราะห์เพื่อเป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิตทางโลก เรียกว่า ทฤษฎีสามสมดุล โดยการนำเสนอในรูปแบบโครงการวิจัยชุดที่ประกอบด้วยโครงการวิจัยย่อย 3 โครงการ ดังกล่าวซึ่งโครงการวิจัยชุดนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ข้อ ที่มีคำตอบจากการวิจัย ได้แก่

ภาพที่ 1 แสดงความแตกต่างระหว่างระบบเศรษฐกิจแบบสุดโต่งกับทางสายกลาง

1. จุดบกพร่องของแผนพัฒนาไทยแลนด์ 4.0 จุดบกพร่องของแผนประเทศไทย 4.0 ที่สำคัญ คือ แผนพัฒนาไทยแลนด์ 4.0 ที่ออกแบบขึ้นมาเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงของโลกจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมครั้งที่ 4 ซึ่งเชื่อกันว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนทั่วโลกอย่างไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนซึ่งเป็น Disruption Technology จากความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีหลายๆ เทคโนโลยีมาหลอมรวมกัน (Convergence) โดยเฉพาะอย่างยิ่งเทคโนโลยีสารสนเทศและเทคโนโลยีชีวภาพ ถึงแม้ความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเหล่านี้มีพื้นฐานจากวิทยาศาสตร์ยุคใหม่ที่ขับเคลื่อนด้วยทฤษฎีสัมพัทธภาพและกลศาสตร์ควอนตัม แต่แผนพัฒนาไทยแลนด์ 4.0 ยังคงยึดโยงอยู่กับระบบเศรษฐกิจและการเมือง ที่เป็นกระบวนทัศน์ของวิทยาศาสตร์แบบดั้งเดิมที่มีลักษณะเป็นกลไกและแยกส่วนของเดส์คาร์ทส์และนิวตันที่เน้นการแข่งขันแย่งชิงความได้เปรียบโดยเชื่อมโยงกับระบบการเมืองอย่างใกล้ชิด ผลคือยิ่งพัฒนามากขึ้นเท่าใดความเหลื่อมล้ำในสังคมก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น ซึ่งงานวิจัยนี้ได้ชี้ให้เห็นว่าโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นแบบทุนนิยมเสรีหรือคอมมิวนิสต์ ก็มีลักษณะสุดโต่งทั้งสิ้นที่สามารถแก้ไขได้ก็ด้วยทางสายกลางเท่านั้น ดังภาพที่ 1

2. พุทธธรรมที่แก้ไขจุดบกพร่องในแผนพัฒนาไทยแลนด์ 4.0 การศึกษาพุทธธรรมที่แก้ไขจุดบกพร่องในแผนพัฒนาไทยแลนด์ 4.0 วงการวิทยาศาสตร์ยุคใหม่ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าความจริงแท้ในธรรมชาติว่า สรรพสิ่งมีลักษณะสัมพันธ์และสัมพันธ์เชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกันและอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ตามทฤษฎีสัมพัทธภาพซึ่งสอดคล้องกับหลักปฏิจสมุขบาท และมีลักษณะไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมได้ยาก ไม่สามารถบังคับบัญชาตามใจชอบได้ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุและปัจจัยตามกฎไตรลักษณ์ซึ่งเป็นพุทธธรรมนิยาม ที่สอดคล้องกับควอนตัมฟิสิกส์ในวิทยาศาสตร์ยุคใหม่ ความไม่รู้ในความเป็นจริงแท้ของโลกที่มีลักษณะเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวแบบองค์รวม (Holistic) และมีความไม่เที่ยง (Uncertainty Principle) ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าความไม่รู้เช่นนี้ว่า “อวิชชา” ซึ่งมี 8 ประการ ได้แก่ (1) ไม่รู้ทุกข์ (2) ไม่รู้สาเหตุแห่งทุกข์ (3) ไม่รู้การดับทุกข์ (4) ไม่รู้ทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ (ไม่รู้สี่ข้อแรก คือ ไม่รู้อริยสัจสี่ ได้แก่ ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้สมุทัย ไม่รู้นิโรธ และไม่รู้มรรค) (5) ไม่รู้หลักปฏิจสมุขบาท (6) ไม่รู้อดีต (7) ไม่รู้อนาคต และ (8) ไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต (ไม่รู้อดีตถูกต้องคิดว่า “ไม่รู้การไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้” ไม่รู้อนาคตถูกต้องคิดว่า “ไม่รู้ความไม่เที่ยง” และไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคตถูกต้องคิดว่า “ไม่รู้ความไม่คงอยู่ในสภาพเดิม” ทั้งหมดจึงรวมความว่า “ไม่รู้กฎไตรลักษณ์”) ความไม่รู้ทั้ง 8 ประการนี้ เมื่อย่อให้เหลือสาม ได้แก่ (1) ความไม่รู้อริยสัจสี่ (2) ความไม่รู้หลักปฏิจสมุขบาท และ (3) ความไม่รู้กฎไตรลักษณ์ ความไม่รู้ทั้งสามนี้เรียกว่าความไม่รู้ “พุทธธรรมนิยาม” และเมื่อย่อให้เหลือสองก็จะได้ “ธรรมและวินัย”

ภาพที่ 2 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างพระธรรมกับพระวินัย

ซึ่งเป็นคำที่พระพุทธองค์ทรงเรียกพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล ธรรม ก็คือ หลักปฏิจสมุขบาท และกฎไตรลักษณ์ ส่วนวินัย ก็คือ อริยสัจสี่ ที่เมื่อถูกต้องเพื่อนำไปปฏิบัติก็จะได้เป็น “อริยมรรคมีองค์แปด” ดังแสดงในภาพที่ 1 ในความหมายนี้ ธรรมและวินัย มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอิงอาศัยซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง เพราะธรรมเป็นอย่างนี้วินัยจึงต้องเป็นอย่างนี้ เพราะ “ธรรม” คือ สรรพสิ่งที่มีความสัมพันธ์และสัมพันธ์เชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียว เป็นองค์รวมและกระบวนการระบบ มีความไม่เที่ยงไม่แน่นอน ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ต้อง

เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุและปัจจัยที่เราไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปตามใจที่เราปรารถนาได้ “วินัย” คือทางปฏิบัติเพื่อที่จะสามารถดำรงอยู่กับธรรมชาติที่มีลักษณะเป็น “ธรรม” ดังกล่าว ให้ถูกต้องดีงามและประเสริฐจะต้องเป็นทางสายกลาง หรือ “มัชฌิมาปฏิปทา” หรือ “อริยมรรคมีองค์แปด” ซึ่งถือว่าผู้ค้นพบจะต้องเป็นอริยบุคคลที่เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นที่ทำได้ โดยวิธีการที่เรียกว่า “ตรัสรู้ (Enlightenment)” ธรรมที่ได้จากการตรัสรู้จึงมีคำว่า “อริยะ” นำหน้า ได้แก่ อริยสัจสี่ และอริยมรรคมีองค์แปด ซึ่งได้ถูกตีความและสังเคราะห์เพื่อปฏิบัติในการดำเนินชีวิตทางโลกให้ถูกต้องดีงามและประเสริฐ คือ “ทฤษฎีสามสมดุล” หรือ “ไตรสัมา”

3. การเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยาม นำเสนอแนวทางการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริง พบว่าการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 การเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยาม คือ การปฏิบัติตามทฤษฎีสามสมดุลซึ่งเป็นหลักปฏิบัติเพื่อการดำเนินชีวิตทางโลกตามแนวทางสายกลาง คือ อริยมรรคมีองค์แปด ซึ่งเป็นพุทธธรรมนิยามที่ได้รับการวิเคราะห์คุณค่าและตีความแล้วจากโครงการวิจัยย่อย เรื่อง “วิเคราะห์คุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยาม เพื่อให้ทราบว่าจะทำให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริงได้หรือไม่” ว่า มีคุณค่าเป็นพุทธธรรมนิยามเช่นเดียวกับอริยมรรคมีองค์แปดในลักษณะที่เป็นแนวทางปฏิบัติในทางโลก ซึ่งสอดคล้องกับหลักการตะวันตกที่สามารถอธิบายถึงความลึกซึ้งและซับซ้อนของพุทธธรรมนิยามอย่างมาก คือ CHAORDIC KM และ Disruption นอกจากนี้ทฤษฎีสามสมดุลยังถูกประเมินศักยภาพโดยโครงการวิจัยย่อย เรื่อง “ประเมินผลการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริง” พบว่า ทฤษฎีสามสมดุลที่มีหลักการสำคัญของความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภค สามารถขยายผลสู่คู่ปฏิสัมพันธ์ในภาคส่วนอื่นๆ อย่างกว้างขวาง

ไม่ว่าจะเป็นพ่อแม่กับลูก ครูอาจารย์กับศิษย์ นายจ้างกับลูกจ้าง หรือรัฐบาลกับประชาชน เกิดนวัตกรรมทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองจากการตลาดแบบเพาะเลี้ยง ความมั่นคงแบบควอนตัม ตลอดจนถึงการเมืองแบบเพาะเลี้ยง และโครงการวิจัยย่อยที่แสดงให้เห็นว่านอกจากการใช้หุ่นยนต์ที่ไม่แย่งงานมนุษย์แล้วยังเสริมสร้างศักยภาพของมนุษย์ด้วยในโครงการวิจัยย่อย เรื่อง “รูปแบบการใช้หุ่นยนต์ที่ไม่แย่งงานมนุษย์ในไทยแลนด์ 4.0 ตามแนวพระพุทธศาสนา” เป็นต้น

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

1. บทสรุป การเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริงเป็น คือ การชี้ให้เห็นว่าแผนประเทศไทย 4.0 ยังคงยึดโยงอยู่กับเน้นการใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในการแก้ปัญหาทุกอย่างอันเป็นแนวความคิดแบบการเป็นนายเหนือโลกที่ต้องการควบคุมสภาวะการณ์ต่าง ๆ ไว้ให้ได้ นั่น เป็นความเห็นผิดที่ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า มิจาาทิภูติ เกิดจากกระบวนทัศน์การมองโลกตามวิทยาศาสตร์ดั้งเดิมแบบกลไกของเดส์คาร์ทส์และนิวตัน ที่แตกต่างจากวิทยาศาสตร์ยุคใหม่จากการค้นพบทฤษฎีกลศาสตร์ควอนตัมและทฤษฎีสัมพัทธภาพที่มองโลกตามความเป็นจริง ที่สอดคล้องกับพุทธธรรมนิยาม ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องและดีงาม คือ “อริยมรรคมีองค์แปด” ที่สามารถตีความและสังเคราะห์และนำมาใช้ทางโลกได้ คือ ทฤษฎีสามสมดุล หรือทฤษฎีสมดุลผลิต สมดุลบริโภค และสมดุลผลประโยชน์ที่เกิดจากการผลิตและการบริโภค โดยพุทธธรรมนิยามเป็นธรรมที่มีความสลับซับซ้อนและถูก

วิเคราะห์และตีความแล้วว่า เป็นธรรมที่เป็นหนึ่งเดียวกับปฏิจกสมุปบาท กฎไตรลักษณ์ และอริยสัจ 4 จากผลการวิจัย 3 เรื่อง โดย 1) เรื่อง“วิเคราะห์คุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยาม เพื่อให้ทราบว่าทำให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริงได้หรือไม่” ค้นพบว่ามีศาสตร์ตะวันตก คือ ความซับซ้อนของ CHAORDIC และ KM 2) เรื่อง“ประเมินผลการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริง”ผลจากการประเมินศักยภาพของทฤษฎีสามสมดุลตามหลักพุทธธรรมนิยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเสริมสร้างความเข้มแข็งประเทศไทย 4.0 ด้วยทฤษฎีสามสมดุล นวัตกรรมของความมั่งคั่งตามทฤษฎีสามสมดุล นวัตกรรมการตลาดแบบเฉพาะเล็งตามทฤษฎีสามสมดุล และนวัตกรรมการเมืองแบบ Real Time ตามทฤษฎีสามสมดุลจะสามารถแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองในศตวรรษที่ 21 ได้อย่างแน่นอน 3) เรื่อง“รูปแบบการใช้หุ่นยนต์ที่ไม่แย่งงานมนุษย์ในไทยแลนด์ 4.0 ตามแนวพระพุทธศาสนา” พบว่า รูปแบบการใช้หุ่นยนต์ที่ไม่แย่งงานมนุษย์ในไทยแลนด์ 4.0 ตามแนวพระพุทธศาสนา คือ การมีสัมมาทิฐิในการดำเนินชีวิตตามพุทธธรรมนิยาม คือ “ทฤษฎีสามสมดุล” การบริหารจัดการผลิตและใช้งานหุ่นยนต์ เพื่อเสริมสร้างศักยภาพของมนุษย์เท่านั้น

2. เสนอแนะเชิงวิชาการและนโยบาย โครงการวิจัยชุด เรื่อง “เสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริง” เป็นโครงการวิจัยชุดที่ประกอบด้วยโครงการวิจัยย่อย 3 โครงการ เป็นงานวิจัยที่เน้นการวิเคราะห์ ประเมินศักยภาพ และตัวอย่างการใช้ประโยชน์ ทฤษฎีสามสมดุล ที่ตีความและสังเคราะห์จากพุทธธรรมนิยาม คือ “อริยมรรคมีองค์แปด” ดังนี้

1) การวิเคราะห์ “ทฤษฎีสามสมดุล” ในโครงการวิจัยย่อย เรื่อง “วิเคราะห์คุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยาม เพื่อให้ทราบว่าทำให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่งคั่ง มั่นคง และยั่งยืนอย่างแท้จริงได้หรือไม่” ในการวิเคราะห์เชิงพลวัตได้แสดงให้เห็นว่า ความสมดุลที่แสดงความหมายลึกซึ้งและสลับซับซ้อนของอริยมรรคมีองค์แปดโดยศัพท์คำว่า “สัมมา” ที่ทำให้อริยมรรคมีองค์แปดซึ่งเป็นหนึ่งในสี่ของอริยสัจมีความบทบาทโดดเด่นที่สุดในการนำไปปฏิบัติเพื่อดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงาม และประเสริฐ จึงอาจเรียกทฤษฎีสามสมดุลว่า “สัมมาสาม” หรือ “ไตรสัมมา” เช่นเดียวกับ “ไตรสิกขา” ที่ตีความอริยมรรคมีองค์แปดในเชิงการศึกษา คือ การศึกษาสามประการ ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ในการวิเคราะห์ทฤษฎีสามสมดุลนี้ได้ยืนยันถึงความจริงแท้ของพุทธธรรมนิยาม คือ หลักปฏิจกสมุปบาท โดยทฤษฎีสัมพัทธภาพ ที่ยืนยันตรงกันว่า สรรพสิ่งในโลกมีความสัมพันธ์และสัมพันธ์เชื่อมโยงและอิงอาศัยกันและกัน และยืนยันถึงความจริงแท้ของพุทธธรรมนิยาม คือ กฎไตรลักษณ์ โดยกลศาสตร์ควอนตัม ที่ยืนยันตรงกันว่า สรรพสิ่งในโลกมีความไม่เที่ยงไม่แน่นอนตามหลักความไม่แน่นอนของไฮเซนเบิร์ก (Heisenberg's Uncertainty Principle)

ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุและปัจจัย และไม่สามารถควบคุมบังคับบัญชาให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้ จากความพลิกผันในเทคโนโลยีสารสนเทศ (Information Technology Disruption) ในการปฏิวัติอุตสาหกรรมครั้งที่สี่นี้ นอกจากจะทำให้ผู้คนทั่วโลกเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวแล้ว ยังทำให้พวกเขาเข้าถึงความจริงแท้ที่ต่างไปจากความจริงสมมติ หรือเรื่องเล่า ที่เคยใช้งานได้ในโลกยุคเก่าแห่งศตวรรษที่ยี่สิบที่สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์ดั้งเดิมแบบแยกส่วนอีกด้วย ดังนั้น หลักการดำเนินชีวิตในโลกยุคเก่าที่มีลักษณะเป็นแบบแยกส่วน จึงไม่สามารถเข้าได้กับโลกยุคใหม่ที่มีลักษณะเป็นแบบองค์รวมกระบวนระบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบเศรษฐกิจและการเมืองในโลกยุคเดิมที่มีความเหลื่อมล้ำมากอยู่แล้ว จะยังมีความเหลื่อมล้ำมากยิ่งขึ้นกว่าเดิมในโลกยุคใหม่ที่มีลักษณะเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกัน จึงขอเสนอแนะให้นักวิชาการในสังคมช่วยกันศึกษาและทำความเข้าใจอย่างละเอียดต่อไป

2) การประเมินศักยภาพ “ทฤษฎีสามสมดุล” โดยในโครงการวิจัยย่อย เรื่อง “ประเมินผลการเสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อทำให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริง” พบว่า ทฤษฎีสามสมดุลได้ก่อให้เกิดนวัตกรรมทางสังคมที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนตั้งแต่ “การตลาดแบบเพาะเลี้ยง” ซึ่งทำให้เกิดการเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่นักและกันโดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคแล้วกระจายไปยังทุกภาคส่วนของสังคมโดยอาจเรียกความมั่งคั่งแบบนี้ว่า “ความมั่งคั่งแบบควอนตัม” หรือ “เศรษฐศาสตร์แบบควอนตัม” เกิดเป็นระเทศเศรษฐกิจแบ่งปัน (Sharing Economy) และพัฒนาการเป็นนวัตกรรมต่อเนื่อง ได้แก่ “การเมืองแบบเพาะเลี้ยง (Cultured Politic)” เป็นประชาธิปไตยแบบเวลาจริง (Real Time) ที่ประชาชนมีอำนาจต่อรองสูงอย่างสร้างสรรค์ จึงขอเสนอแนะให้นักวิชาการในสังคมช่วยกันศึกษาและทำความเข้าใจนวัตกรรมดังกล่าวอย่างละเอียดต่อไป

3) การใช้ประโยชน์ ทฤษฎีสามสมดุล ในโครงการวิจัยย่อย เรื่อง “รูปแบบการใช้หุ่นยนต์ที่ไม่แย่งงานมนุษย์ในไทยแลนด์ 4.0 ตามแนวพระพุทธศาสนา” โดยหลักการสำคัญของทฤษฎีสามสมดุล คือ การส่งเสริมและสนับสนุนซึ่งกันและกันระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภค แล้วแผ่ขยายไปสู่ความสัมพันธ์ต่างๆ ที่แต่เดิมมีลักษณะแข่งขันแย่งชิงเอาเปรียบกัน ซึ่งไม่ว่าจะเป็นระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย นายจ้างกับลูกจ้าง เป็นต้น ความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกันเช่นนี้จะทำให้นายจ้างจัดการบริหารกิจการของตนไม่ว่าด้วยวิธีการใดๆ ก็แล้วจะต้องคิดถึงความสัมพันธ์อันดีตามกับลูกจ้างเป็นสำคัญ ถึงแม้จะนำหุ่นยนต์มาใช้งานในกิจการของตนก็ต้องมีส่วนเป็นธุระจัดหางานให้ลูกจ้างด้วย เพราะในโลกอนาคตสรรพสิ่งมีความเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวที่ความเดือดร้อนของผู้คนในส่วนหนึ่งส่วนใดของสังคมจะส่งผลถึงกันหมด จึงขอเสนอแนะให้นักวิชาการในสังคมช่วยกันศึกษาและทำความเข้าใจรูปแบบการใช้หุ่นยนต์ดังกล่าวอย่างละเอียดต่อไป

3. เสนอแนะสำหรับการศึกษาวิจัยต่อไป โครงการวิจัยชุด เรื่อง “เสริมสร้างคุณค่าประเทศไทย 4.0 ด้วยพุทธธรรมนิยามเพื่อทำให้สังคมไทย 4.0 มีความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริง” เป็นโครงการวิจัยเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งและคุณค่าให้แผนพัฒนาประเทศไทย 4.0 โดยใช้พุทธธรรมนิยามที่ถูกตีความและสังเคราะห์เป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิตทางโลก เรียกว่า ทฤษฎีสามสมดุล หรือ “ไตรสัมา” ที่สามารถรองรับความพลิกผันทางเทคโนโลยี (Technology Disruption) ซึ่งเกิดจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมครั้งที่สี่ ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์จากวิทยาศาสตร์แบบดั้งเดิมที่มีลักษณะแยกส่วนที่เห็นโลกเท่าที่ตาเห็นซึ่งเป็นจริงขึ้นสมมติ ไปเป็นวิทยาศาสตร์ยุคใหม่ที่เข้าถึงความจริงแท้ที่ผู้คนทั่วโลกสามารถเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวจาก Information Technology Disruption ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองอย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ดังนั้น จึงขอเสนอแนะให้ทำวิจัยเรื่องการปรับเปลี่ยนหลักการดำเนินชีวิต หน่วยงาน ตลอดจนโครงสร้างทางสังคมทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองตามทฤษฎีสามสมดุลเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์กับทุกฝ่าย

บรรณานุกรม

- เคลาส์ ซวาบ. (2561). “ทางรอดแห่งโลกใบใหม่ แห่ง การปฏิวัติอุตสาหกรรมครั้งที่สี่”. แปลโดย ศรรรวิศา เมฆไพบูลย์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- เคลาส์ ซวาบ. (2561). “การปฏิวัติอุตสาหกรรมครั้งที่สี่”. แปลโดย ศรรรวิศา เมฆไพบูลย์. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2538). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ยูวัล โนอาห์ แฮรารี. (2562). “21 บทเรียนสำหรับศตวรรษที่ 21”. แปลโดย นำชัย ชีววิวรรณ์ และธิดา จงนิรามัยสถิต. กรุงเทพมหานคร : ยิบซี กรุ๊ป.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ปอ. ปยุตฺโต). (2556). “พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์”. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร : วัดญาณเวศกวัน.
- พิชาย รัตนดิลก ณ ภูเก็ต, [https://mgronline.com/daily/detail/96000000740962/\[23 เมษายน 2562\]](https://mgronline.com/daily/detail/96000000740962/[23%20เมษายน%202562]).